4] मॉंटेस्क्यू

मॉन्टेस्क्यू [1689 ते 1755]

फ्रेंच राजकीय विचारवंत आणि कायदेपंडीत मॉंटेस्क्यू (चार्लस् ल्वी द सगॉंदा] याचा जन्म 18 जानेवारी 1689 रोजी फ्रान्समधील बॉर्दोजवळील ब्रेद येथे झाला. मॉंटेस्क्यूचे शालेय शिक्षण पॉरिसजवळील ज्युली येथे झाले. पुढे त्याने कायद्याची पदवी मिळवून काही काळ वकिली केली. मॉंटेस्क्यूने 1716 ते 1728 या काळात बॉर्दो येथील स्थानिक न्यायालयात अध्यक्ष म्हणून काम केले. 1728 साली मॉंटेस्क्यूची फ्रेंच अकादमीवर निवड झाली. त्याला पुढे ब्रिटिश रॉयल सोसायटीचे सदस्यत्वही मिळाले होते.

मॉंटेस्क्यू हा एक उत्तम साहित्यिक होता. 1721 मध्ये मॉंटेस्क्यूने 'पर्शियन लेटर्स' हा ग्रंथ लिहून तत्कालीन युरोपियन समाजाचे वास्तववादी चित्रण फ्रेंच जनतेपुढे केले होते. या ग्रंथात त्याने युरोपियन समाजातील रुढी, शिष्टाचार, चालीरिती यावर उपरोधिकपणे टिका केली होती. Considerations on the causes of the Greatness of the Romans and their Decline ~~(1734)~~ [1734] या ग्रंथात मॉंटेस्क्यूने रोमन साम्राज्याची बलस्थाने आणि त्याच्या ऱ्हासाची कारणे स्पष्ट केली आहेत. 1748 साली मॉंटेस्क्यूचा 'स्पिरिट ऑफ लॉज' हा तिसरा महत्वपूर्ण ग्रंथ प्रसिद्ध झाला.

मॉंटेस्क्यूने ऑस्ट्रिया, हंगेरी, इटली या देशांना भेटी दिल्या. त्याने विविध देशांच्या शासन पद्धतींचे निरिक्षण व अभ्यास करून समाज आणि राजकारण यांच्या संबंधाविषयी विचार मांडले. मृत्यूपूर्वी तो 18 महिने इंग्लंडच्या वेस्ट मिनिस्टर येथे होता. 10 फेब्रुवारी 1755 ला ज्वराने पॅरिस येथे

त्याचे निधन झाले.

* **मॉंटेस्क्यूची ग्रंथसंपदा :-**

1) लिनींग्ज (निवडक वेचे). 1715
2) सिस्टीम ऑफ आयब्रियाज 1716
3) पार्सियन लेटर्स 1721
4) कान्सिडरेशन्स ऑफ द रोमन्स अँड देयर डिक्लाइन (1734)
5) दि स्पिरीट ऑफ द लॉज 1748.

* **मॉंटेस्क्यूचे राजकीय विचार :-**

अ) मॉंटेस्क्यूच्या राजकीय विचारांचे चार विभागात विश्लेषण करता येईल.
अ) कायदेविषयक विचार
ब) शासनसंस्थांचे प्रकार
क) स्वातंत्र्याविषयी विचार
ड) सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत
इ) हवामानाच्या वातावरणासंबंधीचा सिद्धांत

अ) **मॉंटेस्क्यूचे कायदेविषयक विचार :-**

~~मॉंटेस्क्यूने~~
मॉंटेस्क्यूने आपल्या 'स्पिरीट ऑफ लॉज' या ग्रंथात कायद्याची व्याख्या केलेली आहे. 'वस्तूंच्या स्वाभाविक गुणानुसार आवश्यक असणारे संबंध निर्माण करणे म्हणजे कायदा होय.' मॉंटेस्क्यूच्या मते, कारण आणि परिणाम या नैसर्गिक नियमानुसार कायदे निर्माण होत असतात. समाजनिर्मितीपूर्वी मनुष्य हा प्राणी होता. तो

Scanned by CamScanner

स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी नैसर्गिक प्रेरणांच्या आधारे समाजातील अन्य घटकांशी संबंध ठेवीत. समाज निर्मितीनंतर ज्ञानोदय, ज्ञानविकास होऊन सामाजिक परिस्थिती बदलली गेली. मानवातील भित्रेपणा कमी होऊन धाडसीपणा, आक्रमकपणा वाढला. व्यक्तीला अन्य व्यक्तींवर वर्चस्व गाजविण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली. त्यातूनच पुढे संघर्ष, युद्धे झाली. अशा अवस्थेतून कायद्याला निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले.

मॉंटेस्क्यूच्या मते कायदे सामाजिक परिस्थितीशी संबंधित असतात. समाजातील वास्तववादी कायदे तीन प्रकारचे असतात.

1) एक समाज व इतर समाज यामधील कायदे :-

राष्ट्रां -

राष्ट्रांतील कायदे या प्रकारात मोडतात. राज्याच्या संरक्षणासाठी आणि विकासासाठी दोन राष्ट्रांत संबंध प्रस्थापित करणारे कायदे आवश्यक असतात.

2) राज्यकर्ते आणि नागरिक यांच्यातील संबंधाविषयक कायदे :-

त्यांना

राजकीय कायदे असे म्हणतात. राजकीय कायदे हे प्रत्येक देशात तेथील परिस्थितीनुसार निर्माण झालेले असतात. तेथील लोकांची स्वभाववैशिष्ट्ये आणि लोकांच्या गरजा यानुसार राज्यकर्ते कायदे निर्माण करीत असतात.

3). देशातील नागरिकांतील संबंधानुसार निर्माण झालेले कायदे त्यांना नागरी कायदे असे म्हणतात. राज्यातील भौगोलिक परिस्थिती, लोकसंख्या, शेजफळ, व्यापार, धर्म, नितिमत्ता, शिष्टाचार, आर्थिकस्थिती यानुसार प्रत्येक राज्यातील नागरी कायदे भिन्न स्वरूपाचे असतात. नागरी कायदे शासनपद्धतीच्या स्वरूपा -

Scanned by CamScanner

नुसार निर्माण होत असतात. साम्यवादी देशांतील नागरी कायदे आणि लोकशाही देशांतील कायदे भिन्न स्वरूपाचे असतात. मॉंटेस्क्यूच्या मते, धार्मिक वातावरण आणि सामाजिक परिस्थिती यांचा परिणाम नागरी कायद्यांवर होत असतो.

उदा: धर्माधिष्ठित, धार्मिक राष्ट्रांतील नागरी कायदे हे धर्मनिरपेक्ष (धर्मातीत) राज्यांतील नागरी कायद्यांपेक्षा भिन्न स्वरूपाचे असतात.

[ब] शासनसंस्थेचे प्रकार :-

मॉंटेस्क्यूने आपल्या 'स्पिरिट ऑफ लॉज' या ग्रंथात शासनसंस्थेचे पुढील तीन मुख्य प्रकार स्पष्ट केलेले आहेत:

1) प्रजासत्ताक शासनपद्धती
2) अनियंत्रित राजेशाही
3) राजेशाही

मॉंटेस्क्यूने वरीलप्रकारे शासनसंस्थांचे स्थूल-मानाने वर्गीकरण केले आहे. या वर्गीकरणात नावीन्य आणि तर्कसुसंगतपणा आढळत नाही. तत्कालीन समाजातील शासनप्रकारांचे केवळ स्पष्टीकरण करणे या उद्देशाने मॉंटेस्क्यूने हे विवेचन केलेले असावे.

* शासनसंस्थेचे परिवर्तन :-

ॲरिस्टॉटल, बोडिनप्रमाणेच मॉंटेस्क्यूने सत्तापरिवर्तनाचा विचार केलेला होता. त्याच्या मते, कोणताही शासनप्रकार हा कायमस्वरूपी टिकून राहत नाही. शासनसंस्था ज्या गुणतत्त्वावर आधारलेली असते ते गुणतत्त्व लोप पावले की, तो शासनाचा प्रकार लोप पावतो.

उदा: प्रजासत्ताक हा शासनाचा प्रकार समानता, बंधुप्रेम या गुणतत्त्वांवर आधारलेला असतो. परंतु ही गुणतत्त्वे

कमी झाली की प्रजेला प्रजासत्ताक प्रकार आवडत नाही. प्रजासत्ताक प्रकाराच्या जागी दुसरा कोणताही शासनप्रकार येऊ शकतो. मॉंटेस्क्यूच्या मते, शासन-संस्थेचे परिवर्तन हे विविध कारणांमुळे घडून येते.

मॉंटेस्क्यूने ॲरिस्टॉटलप्रमाणे शासनसंस्थांतील परिवर्तन हे विशिष्ट पद्धतीने किंवा क्रमाने होते हे मान्य केले नाही. त्याच्यामते, शासनातील बदल (परिवर्तन) केव्हाही आणि कोणत्याही प्रकारात होऊ शकतो. त्याला ॲरिस्टॉटलचे शासनसंस्थांच्या परिवर्तनाचे फिरते चक्र मान्य नाही. शासनसंस्थांतील बदल कोणत्याही ~~प्रका~~ प्रकारे होऊ शकतो. शासनसंस्थांचा प्रकार चांगला की वाईट हे तत्कालीन परिस्थिती, लोकमत आणि भूप्रदेश यांनुसार ठरते. शासनसंस्थेचे जे गुणात्मक लोकांना मान्य असते तोच शासनप्रकार अस्तित्वात येत असतो असे मॉंटेस्क्यूचे मत आहे.

क) मॉंटेस्क्यूचे स्वातंत्र्याविषयी विचार :—

मॉंटेस्क्यू यांचे राज्यशास्त्रातील महत्त्वाचे योगदान म्हणजे त्यांचे स्वातंत्र्यविषयक विचार होय. व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी मॉंटेस्क्यूने सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत मांडला. मॉंटेस्क्यूने 'आपण आपल्या इच्छेनुसार वागतो असा विश्वास म्हणजे स्वातंत्र्य' अशी स्वातंत्र्याची व्याख्या केलेली आहे. 'स्वातंत्र्य' या संकल्पनेत राजकीय स्वातंत्र्य आणि नागरी स्वातंत्र्य असे दोन प्रकार असतात.

राजकीय स्वातंत्र्यात कायद्यामुळे व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळते. कायद्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित राहते आणि व्यक्तीला आपल्याला हवे तसे वागण्याचा हक्क प्राप्त होतो. राजकीय स्वातंत्र्यात

कायद्यांद्वारे व्यक्तीला नागरी स्वातंत्र्याची हमी मिळते. नागरिकांनी शासकीय कायद्यांचे पालन केले असता त्यांना नागरी स्वातंत्र्य उपभोगता येते. नागरिकांकडून राज्याच्या कायद्यांचे उल्लंघन होते, तेव्हा व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येते. व्यक्ती-स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी मॉंटेस्क्यूने सत्ता-विभागणीचा सिद्धांत मांडलेला आहे.

सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत :-

मॉंटेस्क्यूने 1748 साली आपल्या 'स्पिरिट ऑफ लॉज' या ग्रंथात सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत मांडला. मॉंटेस्क्यूच्या काळात फ्रान्समध्ये 14 व्या लुईची 'सत्ता' सर्वत्र केंद्रित झालेली होती. सर्वत्र आत्यंतिक हुकुमशाही चालू होती. त्याच्या अन्यायी, जुल्मी पद्धतीला फ्रेंच जनता कंटाळली होती. चौदाव्या लुईने राज्याची व्याख्या 'मी म्हणजेच राज्य' या शब्दांत केली होती. त्यामुळे फ्रान्समध्ये नागरिकांना कोणतेही स्वातंत्र्य मिळत नव्हते.

कायद्यांची निर्मिती, त्यांची अंमलबजावणी, कायद्याचा अर्थ लावून ~~अंमलबजावणी~~ न्याय देणे ही शासनसंस्थेची सर्व कार्ये तो एकटाच सांभाळीत होता. त्याच्या हाती सत्तेचे केंद्रीकरण झाले होते. जनमताची फिकीर न करता स्वतःच्या लहरीनुसार त्याने राज्य चालविले. मिठासारख्या जीवनावश्यक पदार्थांवर त्याने जबरदस्त कर लादले होते.

अशा आक्रमक राजकीय परिस्थितीत सत्ता-विभाजन सिद्धांताचा उदय झाला. फ्रेंच राज्यशास्त्रज्ञ मॉंटेस्क्यू याने 1726 च्या

इंग्लंडच्या भेटीत तेथील राज्यघटनेचा अभ्यास केला. इंग्लिश जनता या काळात मनमुराद पणे स्वातंत्र्य उपभोगित होती. शासनसंस्थेचे कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ व न्यायमंडळ हे तीन घटक स्वतंत्रपणे कार्य करीत असल्याचे मॉंटेस्क्यूच्या लक्षात आले. तथापि - अशी परिस्थिती फ्रान्स मध्ये नव्हती. फ्रान्समध्ये सत्ताविभाजन व्हावे व व्यक्तीचे स्वातंत्र्य सुरक्षित रहावे असे त्याला वाटले.

थोडक्यात तत्कालीन राजकीय परिस्थिती व इंग्लंडचा अभ्यास यामुळे मॉंटेस्क्यूला हा सिद्धांत मांडण्याची प्रेरणा मिळाली.

सिद्धांताची मांडणी :-

मॉंटेस्क्यूने 1748 मध्ये प्रसिद्ध आपला 'स्पिरिट ऑफ दि लॉज' या ग्रंथात सत्ताविभाजन सिद्धांताची मांडणी केली.

मॉंटेस्क्यूच्या मते, प्रत्येक शासनसंस्थेत तीन प्रकारची सत्ता असते. कायदेनिर्मितीविषयक सत्ता, कार्यकारीविषयक सत्ता आणि न्यायदानविषयक सत्ता. या तिन्ही सत्ता किंवा यांपैकी दोन सत्ता एकाच व्यक्तीकडे किंवा व्यक्तिसमूहाकडे असतील तर व्यक्तिस्वातंत्र्य धोक्यात येते. तेव्हा शासनसंस्थेचे हे तीन विभाग स्वतंत्रपणे देऊन त्यांचे कार्य चालविणे आवश्यक असते.

आपल्या सिद्धांतात मॉंटेस्क्यूने कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ हे शासन संस्थेचे घटक एकमेकांपासून विभक्त ठेवावे पाहिजेत असे स्पष्ट मत मांडले म्हणूनच या सिद्धांताला सत्ताविभाजनाचा सिद्धांत असे म्हटले जाते.

Scanned by CamScanner

मॉंटेस्क्यूने शासनसंस्थेचे हक्क एकत्र ठेवून चालणार नाही हे स्पष्ट करताना त्यांचे परस्पर एकत्रीकरणाचे परिणामही स्पष्ट केले आहेत.

1) जेव्हा कायदे करण्याचा अधिकार व अंमलबजावणीचा अधिकार व्यक्तीच्या हाती असतो तेव्हा कायद्याची निर्मिती चांगल्या प्रकारे होणार नाही. कायद्याची अंमलबजावणीदेखील सुलभी पद्धतीने होत राहील.

2) जेव्हा कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हीदेखील व्यक्तीच्या नियंत्रणाखाली येतील तेव्हा कार्यकारी सत्ता हुकुमशाही पद्धतीने वागेल व आपलाच कोटक्या त्या तऱ्हेने न्यायदानाचे कार्य करील.

3) जेव्हा कायदेमंडळ व न्यायमंडळ यांच्या कार्याचे एकत्रीकरण होईल, तेव्हा व्यक्तिस्वातंत्र्य न्यायाधिशांच्या मर्जीवर अवलंबून राहील.

अशाप्रकारे शासनसंस्थेची कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ ही अंगे एकमेकांपासून वेगळी ठेवल्याशिवाय व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित राहणार नाही असा निष्कर्ष मॉंटेस्क्यूने मांडला. शासकीय व्यवहारांचे केंद्रीकरण करण्यापेक्षा विकेंद्रीकरणावर त्याने भर दिला. जर शासनसंस्थेचे हक्क वेगळे ठेवले तर ते आपापल्या क्षेत्रात स्वतंत्र प्रकारे कार्य करू शकतील असेही त्याने मत मांडले.

उदा. कायदेमंडळ, स्वतंत्रपणे व कार्यक्षमपणे कायदानिर्मितीचे कार्य पार पाडेल, कार्यकारी मंडळ कायद्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे करील आणि न्यायमंडळही स्वतंत्रपणे, निर्भीडपणे व निष्पक्षपातीपणे न्यायदानाचे काम करू शकेल. अशा परिस्थितीत व्यक्तीचे हक्क व स्वातंत्र्यही सुरक्षित राहून

राज्याचा विकास होण्यास पोषक वातावरण निर्माण होईल.

* **लॉक स्टोनचा पाठिंबा :-**

मॉंटेस्क्यूच्या सिद्धांताला इंग्लिश न्यायपेढीत लॉक स्टोने आपल्या 1765 मधील प्रसिद्ध झालेला 'कॉमेंटरीज ऑन दि लॉज ऑफ इंग्लंड' या ग्रंथात सत्ताविभाजन तत्वाचे समर्थन केले. लॉक-स्टोनने या सिद्धांताची मांडणी पुढील शब्दात केली, कायदे करणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे हे अधिकार जर एकाच व्यक्तीच्या अगर शासकीय मंडळाच्या हाती एकवटले असतील तर जनतेचे स्वातंत्र्य अस्तित्वात राहू शकणार नाही. शिवाय कोणत्याही दोन सत्ता (कायदेमंडळ - कार्यकारी मंडळ किंवा कार्यकारी मंडळ - न्यायमंडळ) यांच्या एकत्रीकरणास त्यांनी विरोध दर्शविला. त्याच्यामते, शासनाच्या कोणत्याही घटकांचे एकत्रीकरण केल्यास व्यक्ति-स्वातंत्र्य धोक्यात येते असा अभिप्राय दिला.

* **सिद्धांताचा प्रभाव :-**

सत्ताविभाजन सिद्धांताचा फार मोठा प्रभाव अमेरिका, फ्रान्स, इंग्लंड, भारत इ. लोकशाही राज्यावर पडल्याचे आढळते. अमेरिका व फ्रान्समध्ये तर या तत्वाचा आग्रहाने अवलंब करण्यात आला. अमेरिकेत, अमेरिकन कॉंग्रेसकडून योग्य व आवश्यक ते कायदे मंजूर केले जातात. कॉंग्रेसकडून बेजाबाबदार वर्तन होऊ शकत नाही. आणि तसे घडलेच तर न्यायमंडळ न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार वापरू शकते. तसेच अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष ठराविक चार वर्षांच्या मुदतीसाठी निवडला जातो. तो आपल्या

अधिकार लोकांत कायम असतो. तोच खरा कार्यकारी म्हणून असतो. तो कायदेमंडळाला जबाबदार नसतो. अशाप्रकारे अमेरिकन राज्यघटनेने सत्ताविभाजनाचे तत्व काटेकोरपणे अमलात आणले आहे. म्हणून अमेरिकन राज्यघटनेला 'सत्ताविभाजन तत्वावरील प्रबंध' म्हणून ओळखले जाते.

इंग्लंड व भारत या देशांत संसदीय शासनपद्धती आहे. या पद्धतीत कायदेमंडळ व कार्यकारीमंडळ यांचे अगदी जवळचे संबंध असतात. कार्यकारी मंडळातील सदस्य कायदेमंडळाला जबाबदार असतात. साहजिकच, या पद्धतीत काटेकोर सत्ताविभाजन करणे शक्य नसते. मॉंटेस्क्यूने सुद्धा काटेकोर सत्ताविभाजन असावे असे कोठेच स्पष्ट मत मांडलेले नाही.

साम्यवादी देशात मात्र या तत्वाचा पुरस्कार केला जात नाही. या देशात 'एकपक्ष: एक राज्य' ही पद्धती असल्याने सत्ताविभाजन करणे आवश्यक मानले जात नाही. काही देशांत हुकुमशाही राजवट अस्तित्वात असते. अशा राजवटीत हुकुमशहाच्या हाती सर्व सत्ता एकवटलेली असते. साहजिकच, अशा राज्यात सत्ताविभाजन तत्वाला ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ महत्व दिले जात नाही.

सत्ताविभाजन सिद्धांताचे मूल्यमापन :-

अ) गुण : (उपयुक्तता)

1) व्यक्तिस्वातंत्र्याची सुरक्षितता :-

मॉंटेस्क्यूच्या मते, सत्ताविभाजनामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य सुरक्षित राहते. कारण शासनाच्या तिन्ही घटक कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळ हे आपापल्या

क्षेत्रात स्वतंत्रपणे कार्य करत असतात. कोणताही एक विभाग दुसऱ्या विभागाच्या अधिकार क्षेत्रात हस्तक्षेप किंवा ढवळाढवळ करीत नाही. त्यामुळे नागरिकांच्या अधिकारावर शासनाच्या कोणत्याही विभागाकडून अन्याय होत नाही. सत्ताविभाजनामुळे राजकीय स्वातंत्र्य प्रस्थापित होऊन व्यक्तिस्वातंत्र्य अबाधित राहते.

२) शासनसंस्थेची कार्यक्षमता :-

सत्ताविभागणीचा सिद्धांत स्वीकारल्यानंतर शासनसंस्थेचे तिन्ही विभाग आपापल्या कार्यक्षेत्रात निष्णात, निपुण व कार्यक्षम बनतात, प्रत्येक विभाग आणि त्यातील सेवक वर्ग आपल्या कार्यात सातत्याने कार्य करीत राहतो. त्यामुळे ते निपुण, कार्यक्षम बनतात. त्यांना त्यांच्या कामाचा दीर्घ अनुभव येतो. थोडक्यात, सत्ताविभाजनामुळे शासनसंस्था स्थिर व कार्यक्षम बनून यशस्वी ठरते.

३) कायदेनिर्मितीचे उत्तम कार्य :-

सत्ताविभाजनामुळे कायदेमंडळाला कायदेनिर्मितीचे कार्य उत्तम प्रकारे करता येते. इतर कोणत्याही विभागाच्या किंवा संस्थेच्या दबावाखाली कायदेमंडळाला कार्य करावे लागत नाही. सत्तेचे विभाजन झाल्यामुळे आणि नियंत्रण व तोलाचा तत्त्वाचा स्वीकार केल्यामुळे कायदेनिर्मिती करणाऱ्या प्रतिनिधींच्यावर कोणतेही दडपण किंवा नियंत्रण राहत नाही. जनतेच्या इच्छेनुसार, मतानुसार कायद्याची निर्मिती होते आणि लोकमताचे खरेखुरे प्रतिबिंब कायदेमंडळात उमटते.

Scanned by CamScanner

4) कार्यकारी मंडळाची कार्यक्षमता :-

सत्ताविभाजनामुळे कार्यकारी मंडळाचा प्रमुख आपल्या अधिकारांच्या मर्यादेत राहूनच अंमलबजावणीचे कार्य करतो.

उदा. अमेरिकेचा अध्यक्ष युलिसीस ग्रँटने, अन्यायाने वागू शकला नाही. कारण त्याच्या कार्यावर कायदे-मंडळाचे व न्यायसंस्थेचे नियंत्रण राहते. कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्याकडून कार्यकारी मंडळाच्या लहरी व बेजबाबदार वृत्तीवर नियंत्रण ठेवले जाते.

थोडक्यात सत्ताविभाजनामुळे शासनाच्या बेजबाबदार वृत्तीवर, मुलकी वृत्तीवर नियंत्रण ठेवण्याचे; यात लगाम घालण्याचे कार्य उत्तम होत विभाग करित असतात

5) आदर्श न्यायव्यवस्था :-

सत्ताविभाजनामुळे न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य सुरक्षित राहते. न्यायाधीश निष्पक्षपातीपणे, निःस्पृहपणे व निःस्वार्थीपणाने न्यायदान करतात. शिवाय न्यायमंडळाला असलेल्या पुनर्विलोकनाच्या अधिकारामुळे कायदेमंडळाचे व कार्यकारी मंडळाचे कार्य उत्तम प्रकारे चालते. घटनाबाह्य कायदे, वृत्ती यांना प्रतिबंध केला जातो. व्यक्ति-स्वातंत्र्याचे रक्षण होते.

शिवाय न्यायसंस्थेच्या कार्यावरही या दोन विभागांचे नियंत्रण असते. न्यायाधीशांच्या नेमणूका, त्यांच्या बडतर्फी याबाबत अमेरिकेच्या अध्यक्षाला व काँग्रेसला अधिकार देण्यात आलेले आहेत. त्यामुळे न्यायाधीशांचे कार्यही उत्तम प्रकारे चालते.

एकंदरीत सत्ताविभाजनाच्या तत्वामुळे

न्यायसंस्था आदर्श बनून शासनसंस्थेच्या कार्यात सातत्य, कार्यक्षमता टिकून राहते.

(ब) दोष : (मर्यादा)

1) पूर्ण सत्ताविभाजन अशक्य :—

मॉंटेस्क्यूने सांगितलेले सत्तेचे विभाजन काटेकोरपणे करता येत नाही. कारण कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, न्यायमंडळ यांच्यात परस्परावलंबन व परस्पर सहकार्य असते. कोणताही विभाग पूर्णपणे अलग राहून स्वतंत्रपणे कार्य करत राहात नाही.

उदा. कायदेमंडळाला कायदे निर्माण करताना कार्यकारी मंडळाची मदत घ्यावी लागते. ते कायदे घटनेशी सुसंगत आहेत की विसंगत आहेत हे पाहण्यासाठी न्यायमंडळाची मदत घ्यावी लागते.

2) सत्तेचे विभाजन अयोग्य व अपूर्ण :—

कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ या विभागांप्रमाणेच राजकीय पक्ष, दबावगट, सामाजिक, आर्थिक संस्था, संघटना इ. विभाग शासनाची विविध कार्ये पार पाडताना दिसतात. तेव्हा शासनाचे तीन विभाग अयोग्य वाटतात.

तसेच कायदेनिर्मितीसाठी मॉंटेस्क्यूने कायदेमंडळ हा विभाग सांगितलेला असला तरी खऱ्याच वेळा कार्यकारी विभागाला कायदे करण्याचे अधिकार द्यावे लागतात. प्रदत्त कायदे, प्रशासकीय कायदे हे कायदेमंडळाने केलेले नसतात. शासकीय, प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी केलेले हे नियम होत. तसेच न्यायालयांनी दिलेले निर्णय हेही एकप्रकारे कायदेनिर्मितीचेच कार्य मानले जाते. न्यायदानाच्या कार्यासाठी न्यायमंडळाबरोबरच प्रशासकीय न्यायालये, कंपनी न्यायालये, सहकारी न्यायालये, लोकन्यायालये

घोनेही कार्य चालू असते. अशाप्रकारे राज्याच्या विविध घटक, विभाग शासनाची कार्ये पार पाडीत असतात. तेव्हा शासनाचे केवळ तीन विभाग पाडणे योग्य नाही.

3) ऐतिहासिकतेचा अभाव :—

मॉंटेस्क्यूने सत्ता —

विभाजन सिद्धांत मांडताना जो ऐतिहासिक आधार म्हणून इंग्लंडचे उदाहरण घेतले आहे तो ऐतिहासिक आधार या सिद्धांताला लागू पडत नाही. कारण इंग्लंडमध्ये सत्ताविभाजनाचे तत्त्व आढळत नाही. तेथे कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांचे परस्परसंबंध अत्यंत जवळचे आहेत. तसेच इंग्लंडच्या संसदीय शासनपद्धतीत कायदेमंडळ (पार्लमेंट) हे कार्यकारी व न्यायमंडळ यांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. न्यायदानाचे कार्य हाऊस ऑफ लॉर्ड्स ह्या सभागृह म्हणजेच कायदेमंडळच करीत असते.

इंग्लंडचा राजा नामधारी असला तरी राजा हा तेथे मानसन्मानाचे प्रतिक, मानदंड व न्यायदानाचे कारंजे मानला जातो. राजेशाहिऊन संसदीय शासनपद्धती लोकमताच्या प्रवाहातून निर्माण झाली आहे. इंग्लंडच्या लोकांचे व्यक्तिस्वातंत्र्य हे सत्ताविभाजनावर आधारलेले नाही, तर ते कायद्याने राज्य व शासनाची जबाबदारी ह्या तत्त्वावर आधारलेले आहे त्यामुळे मॉंटेस्क्यूने सत्ताविभाजन सिद्धांत मांडताना जो ऐतिहासिक आधार म्हणून इंग्लंडचा आधार घेतला आहे तो अयोग्य वाटतो.

4) शासनाचे तिन्ही विभाग असमान असतात :—

सत्ता —

विभाजन सिद्धांतात मॉंटेस्क्यूने जे तिन्ही विभागांचे महत्त्व आणि दर्जा समान मानला आहे तो अयोग्य व चूक वाटतो. कारण कायदेमंडळ हा विभाग इतर दोन विभागापेक्षा अधिक महत्त्वाचा मानला

Scanned by CamScanner

आणि. सैद्धांतिक शासनपद्धतीत कायदेमंडळ (पार्लमेंट) हे कार्यकारी मंडळ व न्यायमंडळाच्या अपेक्षा श्रेष्ठ व महत्त्वाचे असते म्हणून इंग्लंडचे पार्लमेंट काहीही करू शकते असे म्हटले आहे. इंग्लंडचे मंत्रिमंडळ नेहमी कायदेमंडळाला/ जबाबदार असते कॉमन्स गृहाने अविश्वास प्रकट केल्यास मंत्रिमंडळाला राजीनामा द्यावा लागतो एकेंद्रीत शासनाचे हे तिन्ही विभाग असमान असून तेथे सत्ताविभाजन करे-कोरपणे झालेले नाही.

5) केवळ लोकशाही राज्यांना उपयुक्त :-

सत्ताविभाजन सिद्धांत साम्यवादी शासनपद्धतीत आढळत नाही. लोकशाही राज्यात काही-अधिक प्रमाणात सत्ताविभाजनाचे तत्त्व स्वीकारले जाते. रशिया, चीन यांसारख्या साम्यवादी देशांत तसेच हुकूमशाहीत सत्ताविभाजनाचे तत्त्व स्वीकारले जात नाही. तेथे एकपक्ष पद्धती असते सत्ता सर्वपक्ष असते एखादी व्यक्ती किंवा व्यक्तिसमूह सत्तेच्या केंद्रस्थानी असतो.

थोडक्यात लोकशाही, हुकूमशाही, साम्यवादी अशा शासनपद्धतीत सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाला पूर्णपणे हरताळ फासला जातो.

6) सत्ताविभाजनाचे अकार्यक्षमता आणि कुंठितपणा वाढतो :-

सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाचा स्वीकार करे-करपणे केला तर प्रत्येक विभाग आपापल्या हद्दीपुरतेच कार्य करीत राहतो दुसऱ्या विभागाच्या कार्यात हस्तक्षेप करत नाही. त्यामुळे शासनातील विभागात अकार्यक्षमता आणि कुंठितपणा वाढतो.

7) व्यक्तिस्वातंत्र्य हे सत्ताविभाजनावर अवलंबून असते :-

व्यक्तिस्वातंत्र्याचे रक्षण सत्ताविभाजनामुळे

होते हे मॉंटेस्क्यूचे विचार पूर्णपणे मान्य करता येणार नाही. कारण न्यायालयीन स्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य, आर्थिक समता, मूलभूत अधिकार, लोकशाहीविषयीची आकर्षणे, सामाजिक न्याय इ. घटकांमुळे लोकांना व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आधार घेता येतो. वरील घटकांअभावी केवळ सत्ताविभाजनाने व्यक्तिस्वातंत्र्य प्राप्त करता येणार नाही.

४) सत्तेचे विभाजन करून ही कार्याची वाटणी आहे.

~~विभाग~~ सिद्धांत कार्याचे विभाजन करताना दिसतो. आलकाप सत्ता हे एक कार्य असून शासनसंस्थेच्या कार्याचे विभाजन तीन विभागात केलेले आहे. कायदेनिर्मिती, त्यांची अंमलबजावणी आणि त्यासंबंधीचे न्यायदान ही तिन्ही कार्ये शासनाची कार्ये होते. तेव्हा शासनाच्या कार्याच्या विभाजनाला सत्तेचे विभाजन म्हणणे योग्य होणार नाही.

५) हवामानाच्या वातावरणसंबंधीचा सिद्धांत :-

~~मॉंटेस्क्यूच्या मते~~ भौतिक परिस्थितीचा सामाजिक व राजकीय परिस्थितीवर परिणाम होतो. हवामानातील उष्णता, आर्द्रता, शीतलता यांचा परिणाम मानवाच्या भावना व बुद्धीवर होत असतो. उष्ण हवेमुळे माणसे क्रियाशून्य बनतात आळशी बनतात मनुष्याच्या ठिकाणी आळस निर्माण होऊन तो निरुद्योगी बनतो. ~~त्याच्या ठिकाणी~~ परावलंबी बनतो. विलासात नैराश्य यामुळे मनुष्य वासनाधीन होतो. अशी माणसे गुलामगिरीला वातावरण निर्माण

Scanned by CamScanner

करून देतात. आशिया खंडात गुलामगीरी अधिक आहे.

उष्ण हवामानात स्त्रिया लवकर वयात येतात आणि त्यांचे आकर्षणही लवकर संपते त्यामुळे पुरुष अनेक विवाह करतात त्यातुन बहुपत्नीत्वाची पद्धत अस्तित्वात आली. त्याचे परिणाम समाजावर होऊन गुलामगीरी पद्धत निर्माण झाली. स्त्रियांना दुय्यम व गौण स्थान दिले. बहुपत्नीत्वाच्या पद्धतीने समाजात विविध प्रश्न निर्माण झाले राज्याची सत्ता संपत्ती याबाबत वारसाहक्कापोटी संघर्ष निर्माण झालेत. युरोप खंडात हवामान थंड असल्याने लोक उत्साही कार्यक्षम आणि उद्योगी असलेले दिसतात त्याचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर होऊन ते स्वावलंबी बनतात.

मॉंटेस्क्युच्या मते राज्याची भूमिती आणि कसे आहे यावर तेथील राजकीय स्वैर टिकून राहते जमिनीची सुपिकता, अनुकूल हवामान, आणि नागरिकांचा उत्साह यावरतसील जीवनमान सुरक्षित व संवर्धित होत असते. राज्याचे क्षेत्रफळ कमी असेल तर अन्य राज्यावर आक्रमण करून भूप्रदेश मिळवण्याचे प्रयत्न होतात. त्यातुन युद्ध संघर्ष निर्माण होतात.

मॉंटेस्क्युच्या मते डोंगराळ प्रदेशातील लोक कार्यक्षम, उद्योगी, व प्रतिकारक्षमता असणारे असतात. धनधान्य अन्न मिळवण्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागतो. त्येथे मुबलक अन्नधान्य तेथे संघर्ष कमी.

जेथे अन्नधान्य कमी पडते तेथील राज्यकर्ते अन्य राष्ट्रावर आक्रमण करून प्रदेशप्राप्ती करू लागतात. जेथे जमिनीची विपुलता, सुपीकता असते तेथे लोक आळशी बनतात विना परिश्रम जगता येणे सहजच निष्क्रिय, निरुद्योगी होय. अर्थात अशा परिस्थितीचा परिणाम राज्यावर होत असतो.

मॉन्टेस्क्युने मांडलेला भौगोलिक घटकाचे परिणाम हे 29 व्या शतकात महत्त्वाचे, अवास्तव वाटत असले तरी त्याचा अभ्यास तत्कालीन समाजाला पुरक आणि प्रेरणादायी होता. इंग्लंडप्रमाणेच फ्रान्समध्येही लोकांचे स्वातंत्र्य सुरक्षीत राहावे, त्याचे संवर्धन व्हावे असे त्याला वाटत होते. फ्रान्समधील अराजकता, अस्थिरता कमी होण्यासाठी मॉन्टेस्क्युने सत्ता विभाजन सिद्धांताला पुरक असे स्वातंत्र्याचे मांडलेले विचार योग्य वाटतात.

Scanned by CamScanner